

Dergelijke aanmerkingen zijn echter niet fundamenteel. Schmidt heeft een boek gemaakt dat de Hollandse regentenfamilies over een ongebruikelijk lange periode volgt en hun doen en laten helder analyseert. De daartoe ontwikkelde methodiek heeft een waarde die het onderwerp zelf ruimschoots overschrijdt. Daarenboven is het boek, dat als sociologische dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam werd verdedigd, voortreffelijk geschreven en fraai geïllustreerd.

M. Prak

P. M. M. Klep, e.a., ed., *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (NEHA-series III, 1; Amsterdam: Nederlands Economisch-Historisch Archief, 1987, 305 blz., f29,90, ISBN 90 71617 02 5).

Dit boek over de geschiedenis van het wonen in Nederland van de zeventiende eeuw tot 1940 vormt het eerste deel van een nieuwe serie uitgaven van het Nederlands Economisch-Historisch Archief. Hierin worden boeken opgenomen over onderwerpen die ook voor anderen dan historici en economen interessant zijn. De bijdragen waren oorspronkelijk 'papers' voor de negende conferentie maatschappijgeschiedenis die in 1985 werd gehouden. Het boek begint met een algemene inleiding en wordt afgesloten met een bibliografie van na 1965 verschenen literatuur. Het eigenlijke boek bestaat uit vier delen: Wonen en economie, wonen en sociale politiek, denken over bouwen en wonen en tot slot wooncultuur. Ieder deel wordt ingeleid door een redacteur.

Tussen het moment van de keuze van het onderwerp en de conferentie lag twee jaar. Dat lijkt heel lang, maar de ervaring leert dat er dan nauwelijks tijd is voor nieuw onderzoek. Veelal zijn de organisatoren aangewezen op hen die al langer met het onderwerp bezig zijn of die tijdens hun onderzoek zijdelings met het thema van de conferentie in aanraking kwamen. Deze keer was het onderwerp zo ruim dat er geen tekort aan schrijvers was: zestien auteurs hebben een artikel aan de bundel geleverd. De gevolgen van deze opzet zijn tweeledig: enerzijds kan iedereen die zich voor het wonen in het verleden interesseert in dit boek wel iets aardigs aantreffen, anderzijds liggen de onderwerpen zo ver uit elkaar dat er eerder sprake is van een lappendeken dan van een schilderij. De keuze van veel promovendi als auteur heeft ertoe geleid dat vele bijdragen als onderdeel van een groter onderzoek gepresenteerd worden. Aanpak en stijl hebben daar nogal eens van te lijden gehad. Voor een groter publiek zijn de bijdragen nogal specialistisch, terwijl zij voor de echte kenners achterhaald zijn of worden door publikatie van het hele onderzoek. Korthedshalve wordt vaak niet alleen naar eerdere publikaties van de auteur verwezen, maar ook naar een toekomstig groter werk dat door de lange publikatietijd van de bundel in enige gevallen inmiddels verschenen is.

Het eerste artikel van A. Knotter handelt over 'Bouwgolven in Amsterdam in de 17e eeuw'. Op bewonderenswaardige wijze wordt met gegevens als het aantal ondertrouwe bouwambachtslieden en het aantal voltooide percelen getracht de conjunctuur van het bouwen te achterhalen. Een verklaring van de gevonden 'building cycle' blijft echter problematisch. D. J. van der Veen komt in zijn 'Bestedingen aan huur door arbeidersgezinnen aan het begin van de 20e eeuw' tot de conclusie dat de huisvesting van arbeiders al voor het einde van de eerste wereldoorlog aan het verbeteren was. De geconstateerde daling van één- en tweekamer-woningen zal waarschijnlijk vooral buiten de grote steden in het westen hebben

plaats gevonden. Het artikel van H. van Zon, 'De onderkant van de woonplaats. Milieuhygiënische aspecten van de woonomgeving, 1850-1900', is voornamelijk beschrijvend. Het is een onderdeel van zijn inmiddels verschenen dissertatie.

M. J. J. G. Rossen vergelijkt in 'De eerste sociale woningbouwprojecten te Enschede en Tilburg' het al of niet welslagen van deze ondernemingen. In Enschede waren de fabrikanten voor hun arbeidspotentieel afhankelijk van immigranten, die ook een huis moesten vinden. De minder snel groeiende bevolking in Tilburg breidde zich vooral door het geboorteoverschot uit; nieuwbouw was hier minder urgent. E. J. G. van Royen geeft in zijn 'Beheersaspecten in het huisvestingsbeleid van mijnondernemingen en roomskatholieken in Zuid-Limburg, 1900-1940' eerst een verklaring van de ideologie achter de bouw van mijnwerkerskoloniën: dichtbij de mijn gelegen, maar in de vorm van een dorpje, zodat de ontkerstenende anonimiteit van de grote stad vermeden werd. In dit artikel zijn prachtige staaltjes van sociale controle op zedelijk en godsdienstig terrein te vinden. H. T. Siraa beschrijft in 'Wederopbouw en bouwnijverheid, 1940-1950' vooral het tot stand komen van de dienst wederopbouw en het latere ministerie tijdens en na de bezetting. Pas na 1948 kwam er een eind aan de zelfstandigheid van deze staat in de staat.

A. van der Valks artikel 'Samuel Sarphati en het begin van de stadsuitbreiding in Amsterdam' laat zien dat de overheid zich omstreeks 1860 wel degelijk met stadsuitbreidingen bemoeide en de plannenmakers zeker niet ongecontroleerd hun gang liet gaan. M. Adang schrijft in zijn 'Tegen leelijkheid en smaakmisleiding'. Twee tentoonstellingen (uit 1905 en 1910/11) in het Stedelijk Museum te Amsterdam' over socialistische cultuurpolitiek die zich toen nog richtte op het interieur, maar die zich later veel meer met architectuur zou gaan bezig houden. B. Rebels 'Het niet-geaccepteerde plan van Merkelbach en Karsten voor de pleinen-Zuid te Amsterdam (1929)' beschrijft een mislukte poging van deze architecten van Het Nieuwe Bouwen om (ten zuiden van het huidige Hiltonhotel) een open plein te creëren in plaats van de gebruikelijke oplossing met een gesloten bebouwing. Pas in de naoorlogse tuinsteden zouden deze ideeën uitgevoerd worden. M. van Rooijen bespreekt in 'Politieke achtergronden van de tuinstad' een plan van de Amsterdamse wethouder De Miranda om tussen Bussum, Laren en Hilversum een tuinstad met een maximum van 65.000 inwoners aan te leggen. In plaats daarvan werd met het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam in 1934 besloten om de tuinsteden op het eigen grondgebied en dicht bij de stad te situeren.

De laatste afdeling van het boek gaat over de wooncultuur. Na een instructieve inleiding van A. J. Schuurman volgt een artikel van C. W. Fock, 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen'. De voornaamste conclusie van dit artikel is dat ook op deze belangrijkste gracht niet uitsluitend rijken woonden (evenmin trouwens als aan de Amsterdamse grachtengordel, zoals de schrijfster denkt; de bocht van de Herengracht was een betere vergelijking geweest). Ook dit artikel is inmiddels door een grotere publikatie achterhaald. 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw' geeft een korte samenvatting van hetgeen L. Kooijmans, M. R. Prak en J. J. de Jong in hun dissertaties over de regenten in deze drie steden over dit onderwerp hebben gezegd. De passage over het Leidse Rapenburg is overigens enigszins in tegenspraak met de beweringen van het vorige artikel. Th. F. Wijsenbeek-Olthuis toont in haar artikel 'Woongenot' van armen in de 18e eeuw' over Delft aan dat erbarmelijke woningen ook vóór de Industriële Revolutie voorkwamen. Inmiddels is ook haar dissertatie over Delft in de 18e eeuw verschenen.

In 'Het gebruik van vertrekken in de 19e-eeuwse Zaanse woningen' maakt A. J. Schuur-

man, evenals de schrijfster van het vorige artikel, van boedelinventarissen gebruik om te laten zien dat indeling en inrichting van de huizen nauwkeurig de sociale laag (en het inkomen) weerspiegelen. Alle veranderingen beginnen bij de bovenste laag en het platteland volgt de stad. N. L. Prak tenslotte bespreekt in 'Klein behuisd. De wooncultuur van arbeiders in de 19e eeuw' vier plannen voor modelwoningen tussen 1835 en 1918. Heel geleidelijk werden deze woningen groter en werden de voorzieningen beter. Ook hier constateren wij dat de best betaalde arbeiders, voor wie deze modelwoningen bestemd waren, de burgerij navolgden en een 'mooie kamer' inrichtten, zelfs als daardoor het gezin gedwongen was om met allen in één kamer te slapen.

P. C. Jansen

Vijf publikaties over Japan:

W. R. van Gulik, ed., *In het spoor van de Liefde. Japans-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986, 206 blz., ISBN 90 6707 106 4); R. Schaap, ed., *Meiji Japanese Art in Transition* (Leiden: Society for Japanese Arts and Crafts, 1987, 167 blz., ISBN 90 702 1603 5); *Herinneringen aan Japan 1850-1870. Foto's en fotoalbums in Nederlands bezit* (Samengesteld door het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit Leiden; Den Haag: Staatsuitgeverij, 1987, 234 blz., ISBN 90 1205 447 8); H. J. Moeshart, *Journal van Jonkheer Dirk de Graeff van Polsbroek 1857-1870. Belevenissen van een Nederlands diplomaat in het negentiende eeuwse Japan* (Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1987, 141 blz., f35,-, ISBN 90 232 2257 1); H. Beukers, L. Blussé, R. Eggink, ed., *Leraar onder de Japanners. Brieven van dr. K. W. Gratama betreffende zijn verblijf in Japan 1866-1871* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987, 168 blz., f29,50, ISBN 90 6707 153 6).

De liefhebber van de Japanse cultuur en geschiedenis komt de laatste tijd wel aan zijn trekken! Nu Japan min of meer onverwacht de status van economische en politieke wereldmogendheid heeft ingenomen krijgt in het Westen de belangstelling voor zijn verleden kennelijk nieuwe prikkels. Dit geldt zeker ook voor Nederland dat immers sedert de eerste helft van de zeventiende eeuw gedurende twee eeuwen wel heel speciale relaties met Japan had mogen onderhouden. Tussen 1639 en 1854 waren de Nederlanders via hun vestiging in Japan — eerst te Hirado, later op Deshima bij Nagasaki — de enige Westerlingen die officieel in het land waren toegelaten. Voldoende reden om het spoor terug te volgen.

Toen het Rotterdamse museum voor volkenkunde na een ingrijpende verbouwing en modernisering in 1986 zijn poorten weer opende presenteerde het zich in zijn nieuwe gedaante met een tentoonstelling die oorspronkelijk in het verlengde zou liggen van een Japanse over 'The Silk Road on the Sea'. Wat er nu precies gebeurde is niet duidelijk maar vast staat dat het Rotterdamse museum op de een of andere wijze er in slaagde zich daarvan los te maken om een heel bijzondere tentoonstelling in te richten over de wederzijdse betrekkingen tussen Nederland en Japan sedert het schip 'de Liefde' als eerste Nederlandse bodem Japan bereikte. De mooi geïllustreerde en zeer informatieve catalogus legt er een blijvend getuigenis van af. Het aardige is dat nu niet enkel en alleen verslag wordt gedaan van de ervaringen van Nederlanders in Japan — hoewel er wat dit betreft fraaie, bijzondere en belangwekkende gegevens aan het licht komen — maar dat ook inzicht wordt gegeven in de Japanse invloeden op de Nederlandse samenleving. Ik noem slechts de opstellen van Margaret Peeze,